

УДК 378.016:614.8

А.В. Іванчук
м. Вінниця, Україна**РОЗКРИТТЯ МЕХАНІЗМУ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НЕБЕЗПЕКИ НА ПРИКЛАДІ АЛКОГОЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ЯК ДИДАКТИЧНА УМОВА СТИМУЛЮВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ ПРИ ВИВЧЕННІ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ»**

Постановка проблеми. Мета вивчення навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності» — забезпечити відповідні сучасним вимогам знання студентів про загальні закономірності виникнення і розвитку небезпек, їх властивостей, наслідків впливу на організм людини, основ захисту здоров'я і життя людини і середовища її проживання від небезпек та сформувати необхідні в майбутній практичній діяльності фахівця уміння і навички для їх запобігання та підтримки здорових і безпечних умов життя і діяльності [5; 8].

У навчальних посібниках з безпеки життєдіяльності зміст навчального матеріалу про алкогольну залежність як вид соціальної небезпеки не містить загальних закономірностей її виникнення і розвитку, ґрунтовно розкриті лише властивості алкоголю та шкідливі наслідки вживання спиртних напоїв для здоров'я людини [1; 2; 5; 6; 7; 8].

Виникає протиріччя, з одного боку, між поставленою метою вивчення даної навчальної дисципліни та засобами, якими вона реалізується, — з іншого, зменшується пізнавальна навчальна мотивація студентів, які на основі життєвого досвіду мають переважно некритичне відношення до вживання спиртних напоїв.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблема закономірностей виникнення і розвитку алкогольної залежності глибоко досліджена науковцями у галузі соціології, соціальної психології та нейрофізіології, серед них варто відмітити дослідження Г. Антипіна, Е. Бехтеля, В. Зав'ялова, І. Корсунського, Ю. Лісіцина, Б. Паригіна, І. Г. Уракова, В. Kissin, Н. Begleiter та ін.

Підходи до дидактичної обробки наукових знань про алкогольну залежність в навчальній дисципліні «Безпека життєдіяльності» розкриті в роботах С. Белова, В. Гольніка, Є. Желібо, Н. Заверухи, Г. Крикунова, Р. Якіма та ін.

Метою статті є розкриття соціально-психологічних механізмів формування алкогольної залежності як найбільш поширеного виду соціальної небезпеки, що дозволить підвищити пізнавальну мотивацію майбутніх учителів до її вивчення та дидактична обробка цієї інформації.

Виклад основного матеріалу. Відомі такі етапи процесу формування алкогольної потреби: випадкове, помірне, систематичне і звичне пияцтво та алкоголізм як хвороба [3; 9].

Досліджують побутове пияцтво, виходячи із суспільної сутності індивіда, обмеживши пошукову область проблемами формування поведінки. При цьому широко використовують культурно-історичну теорію поведінки Л. Виготського. У ній суспільство розглядається як система соціальної реальності, що існує в двох формах: об'єктивній — суспільне буття і суб'єктивній — суспільна свідомість. Будь-який індивід у процесі навчання, виховання і продуктивної діяльності засвоює культурні надбання, створені попередніми поколіннями, формуючи свою особистість та поведінку. У процесі життя особистість віддає суспільству засвоєний нею зміст культурних надбань. Ця діалектика інтеріоризації (засвоєння) і

екстеріоризації (віддачі) притаманна будь-яким суспільним формаціям.

Формою передачі культурних надбань новим поколінням є звичаї і традиції. Звичай — це порядок, правила, які здавна існують у житті й побуті народу, суспільної групи, колективу [4]. Психологічною основою звичаю є установка, яка й управляє суспільною поведінкою індивіда. Під установкою, в контексті нашого дослідження, розуміють відношення індивіда до спиртних напоїв, алкогольних звичаїв, побутового пияцтва у цілому та до власної поведінки в ситуаціях, що пов'язані із вживанням спиртних напоїв.

Отже, процес передачі «алкогольної культури» має два рівні: соціально-психологічний — звичай і індивідуально-психологічний — суспільна установка. На соціально-психологічному рівні вживання спиртних напоїв є компонентом структури звичаїв і традицій народу. На індивідуально-психологічному рівні — компонентом процесу соціалізації індивіда.

У соціології звичаї і традиції розглядають як засоби стабілізації прийнятих у суспільстві відношень і як способи відтворення відношень у житті нових поколінь. На відміну від традицій звичай дає детальний припис поступка людини в конкретній ситуації та не пред'являє вимог до її особистісних якостей. Традиція — це досвід, погляди, смаки, норми поведінки, що склалися історично й передаються з покоління в покоління [4].

У соціальній психології звичаї і традиції розглядають як чинники формування групових норм, тобто системи вимог до поведінки членів малої соціальної групи. За допомогою групових норм особистість коректує поведінку без застосування до себе санкцій з боку малої соціальної групи. Тут санкції — це форми тиску малої соціальної групи на індивіда при виході його поведінки, в тому числі й алкогольної, за межі групових норм.

Таким чином, сутність засвоєння алкогольних звичаїв полягає у формуванні первинних алкогольних установок як готовності до початку випадкового вживання спиртних напоїв. Після отримання з досвіду поняття про ефект ейфорії, в індивіда формується вторинна алкогольна установка, яка є основним чинником розвитку алкогольної потреби.

У нейрофізіології як розділу фізіології, який вивчає функції нервової системи людини існує поняття динамічний стереотип поведінки. Динамічний стереотип поведінки — це синтезуюча діяльність головного мозку людини, яка полягає в об'єднанні в єдину динамічну систему умовних рефлексів, що виробляються внаслідок неодноразового повторення певних подразників і виявляється у зафіксованому порядку умовнорефлекторних дій [3; 4]. Умовний рефлекс — це реакція організму людини на зовнішнє подразнення, яке відбувається за участю центральної нервової системи [4].

Саме вторинна алкогольна установка стає основою алкогольного стереотипу поведінки, який за нейрофізіологічною основою належить до динамічного типу. Поява алкогольного динамічного стереотипу — це ознака сформованості стійкої алкогольної звички на стадії систематичного і звичного побутового пияцтва.

Поєднанням фармакологічних властивостей алкоголю (введення в стан ейфорії) з психологічним явищем появи позитивних емоцій в момент реалізації індивідом потреби створене феноменологічне обґрунтування алкогольного динамічного стереотипу (феномен обумовлення) [3]. Сутність феномену обумовлення у підсиленні позитивних емоцій при задоволенні потреби. У випадку ж стресової ситуації, ефект алкогольної ейфорії накладається на емоційне напруження, зменшуючи його інтенсивність.

Феномен обумовлення пояснює, чому процес вживання спиртних напоїв, збігаючись у часі із сприйняттям індивідом подразників зовнішнього середовища (реалізація потреби, стресова ситуація), зв'язується з ними в умовнорефлекторні ланцюги типу стимул і реакція. На нейрофізіологічному рівні факт їх появи і є ознакою сформованості алкогольної звички.

Умовним подразником є сукупність чинників, які супутні алкогольному епізоду (сприяють йому), а фармакологічний ефект алкоголю — це безумовне підкріплення. Повторення умов початку і розгортання алкогольного епізоду супроводжується закріпленням умовного рефлексу і формуванням алкогольного динамічного стереотипу.

Згодом із сукупності подразників, діючих на індивіда перед вживанням спиртних напоїв,

виділяються чинники, що найчастіше йому супутні (із сигнальними функціями). Сигнальними функціями володіють зовнішній вигляд спиртних напоїв, партнер, стандартна ситуація (отримання заробітної плати), звичне місце вживання спиртних напоїв, певний день тижня або певна частина дня тощо. Пускові сигнали або релізері (від англ. releaser — звільнення) підготовлюють організм до прийому спиртних напоїв та обумовлюють потяг до них на рівні підсвідомості [3]. Спочатку сигнальну функцію має обмежене коло чинників, а при збільшенні частоти вживання спиртних напоїв їхнє коло розширюється. Зміна схем алкогольного сп'яніння до і після появи релізерних чинників наведена на рис.1-2.

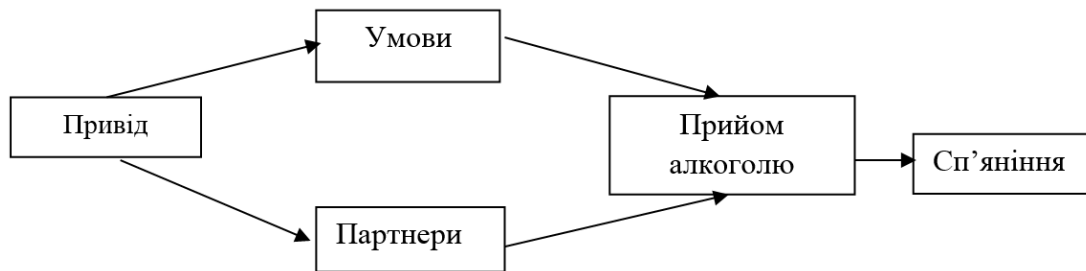

Рис. 1. Механізм утворення сп'яніння при помірному побутовому пияцтві

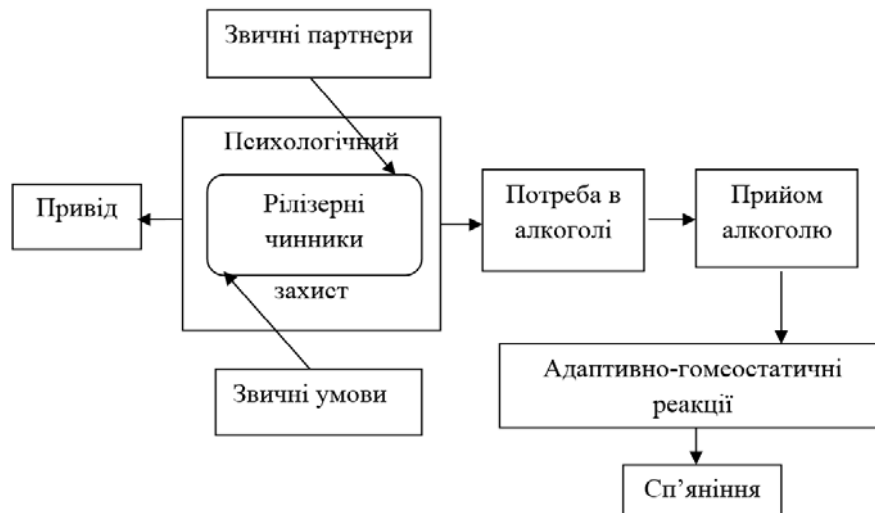

Рис. 2. Механізм утворення сп'яніння при сформованому алкогольному динамічному стереотипі (систематичне і звичне побутове пияцтво, алкоголізм)

Явище особистісного конфлікту в психології пояснюється невідповідністю між Я-концепцією (самооцінка, самоповага, рівень домагань, установки) і ролевою поведінкою. Якщо вживання спиртних напоїв у малій групі не відповідає алкогольним установкам індивіда та виходить за межі прийнятних для нього форм поведінки також виникає особистісний конфлікт. На етапах випадкового і помірного побутового пияцтва особистісний конфлікт активізує механізм самокорекції поведінки як повернення її в межі алкогольних установок. При вираженій алкогольній потребі (систематичне і звичне побутове пияцтво) позбавлення особистісного конфлікту стає можливим лише за допомогою механізмів психологічного захисту, які зберігають попередню форму поведінки без змін.

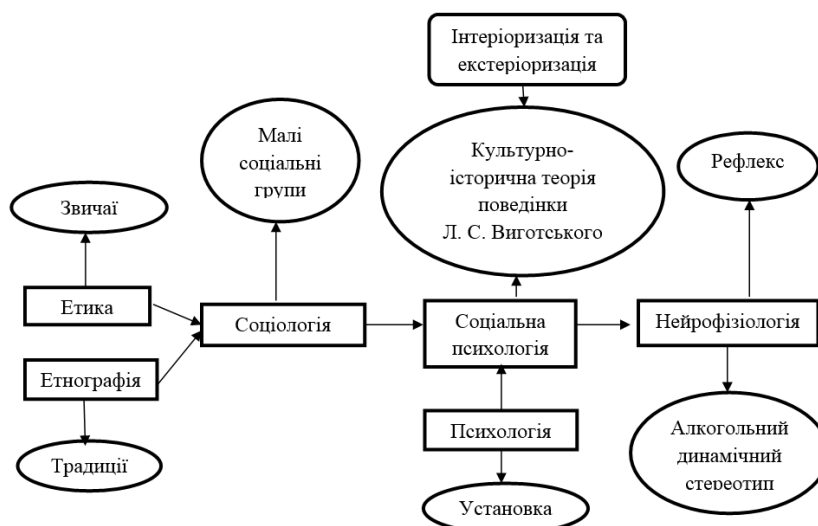
Основні механізми психологічного захисту: витіснення, перцепція (ігнорування, оцінювальна деформація), проєкція, раціоналізація. Витіснення — це процес мимовільного усунення в підсвідомість неприйнятних думок, мотивів, почуттів. Індивід не усвідомлює змісту витісненого, тому виявляється цей механізм за такими зовнішніми ознаками: при розмові на алкогольні теми (пожвавлення); «алкогольні» асоціації (мимовільний перехід на алкогольні теми, вибір друзів, міміко-смаковий рефлекс — поява посмішки, слиновиділення при нагадуванні про спиртні напої). Сутність механізму перцепції (від лат. perceptio — сприймання)

у спотворенні сприймання інформації для набуття нею такого внутрішнього смислу, який не наносить психологічної травми індивіду. Ігнорування пияцтва — це вид механізму перцепції, коли індивід не сприймає інформацію про надмірне вживання спиртних напоїв (заперечує, що п'є частіше і більше за інших). Оцінювальна деформація — це вид механізму перцепції, коли при сприйнятті навколишньої дійсності індивід бачить у ній лише те, що йому подобається, погоджується з його думкою і системою цінностей за допомогою: 1) зсуву акцентів, 2) переоцінки подій у кращий бік, 3) парціальної перцепції («вирізання» ділянки навколишньої дійсності, яка погоджується з установками індивіда). Механізм проєкції полягає в перенесенні на іншу особу думок, почуттів, мотивів і бажань, які на свідомому рівні у себе індивід відкидає (наводить приклади деградованих пияків). Раціоналізація — це пояснення власної поведінки найбільш прийнятними для себе мотивами (фільтрування фактів у відповідності з особистісними бажаннями, наприклад, знаходження приводів: зустріч товариша, день народження, свято тощо).

Для полегшення сприйняття студентами наведеного масиву інформації його потрібно дидактично обробити. З цією метою ми виділяємо основні змістові лінії даного масиву інформації, даємо стислі коментарі до кожної змістової лінії, складаємо структурно-логічну схему.

Проблема вибору змістових ліній існує через складність і трудність елементів навчальної інформації для студентів, бо вони відібрані з цілої низки наук, зокрема, етики, етнографії, соціології, психології, соціальної психології, нейрофізіології.

Перша змістова лінія «Використання культурно-історичної теорії поведінки Л. Виготського» дворівнева, тобто містить індивідуально-психологічний і соціально-психологічний рівні. У ній розкривається сутність формування алкогольної поведінки індивіда. На індивідуально-психологічному рівні обґрунтовують причину випадкового вживання спиртних напоїв через сформованість первинної алкогольної установки (готовності до алкогольного епізоду у певній ситуації). Основні поняття індивідуально-психологічного рівня: звичаї, первинна алкогольна установка, випадкове побутове пияцтво. На суспільно-психологічному рівні через поняття групової норми поведінки розкривається механізм групової корекції і самокорекції поведінки, пов'язаної з частотою і кількістю вживання спиртних напоїв та характером поведінки при сп'янінні. Основні поняття соціально-психологічного рівня: групові норми, санкції, помірне побутове пияцтво.

Рис. 3. Структурно-логічна схема міждисциплінарних зв'язків та ключових понять для розкриття механізму формування алкогольної залежності як виду соціальної небезпеки

Основна відмінністю перших двох етапів побутового пияцтва від систематичного і звичного у тому, що на першому етапі алкогольна потреба відсутня, на другому незначна, а на двох останніх вона суттєва. Тому другу змістову лінію ми назвали «Трансформація первинної

алкогольної установки». Основні поняття цієї змістової лінії: ейфорія, вторинна алкогольна установка, систематичне і звичне пияцтво, алкогольний динамічний стереотип поведінки.

Механізм реалізації суттєвої алкогольної потреби розкривається через такі поняття з нейрофізіології: умовно-рефлекторний ланцюг і алкогольний динамічний стереотип поведінки. Відповідно третьою змістовою лінією буде «Реалізація алкогольної потреби». Поняття рілізерного (сигнального) чинника, взяте з цієї ж галузі наукового знання, розкриває механізм утворення потягу до вживання спиртних напоїв. Тому четверту змістову лінію ми назвали «Потяг до спиртних напоїв».

У двох останніх етапах побутового пияцтва зникає механізм корекції поведінки і діють механізми психологічного захисту. П'яту змістову лінію ми назвали «Психологічні механізми захисту при систематичному і звичному побутовому пияцтві» і вивчати її пропонуємо на основі типових прикладів.

Висновки. В основу підходу до пояснення механізму формування алкогольної залежності як соціальної небезпеки покладена культурно-історична теорія поведінки Л. Виготського.

Навчальний матеріал про механізм формування алкогольної звички характеризується високим рівнем складності і трудності, бо відібраний з цілої низки наук, зокрема, етики, етнографії, соціології, психології, соціальної психології і нейрофізіології.

Виділені змістові лінії дозволяють, на нашу думку, систематизувати навчальний матеріал та зменшити його рівень трудності для студентів при вивченні навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності».

Література:

1. Безпека життєдіяльності: навч. посіб.; за ред. В. Г. Цапка. — К.: Знання-Прес, 2003. — 397 с.
2. Безопасность жизнедеятельности: учебник для вузов / Белов С. В., Девисилов А. В., Ильницкая А. Ф. и др.; под общ. ред. С. В. Белова. — М.: Высш. шк., 2007. — 616 с.
3. Бехтель Э. Е. Донозологические формы злоупотребления алкоголем / Э. Е. Бехтель. — М.: Медицина, 1986. — 272 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. І голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2014. — 1440 с.
5. Желібо Є. П. Безпека життєдіяльності: навч. посіб. / Є. П. Желібо, Н. М. Заверуха, В. В. Зацарний; за заг. ред. Є. П. Желібо і В. М. Пічі. — К.: «Каравела», Львів: «Новий Світ-2000», 2001. — 320 с.
6. Іванчук А. В. Дидактичні умови формування в студентів знань про безпеку під час вивчення навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності» / А. В. Іванчук // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. — Вип. 34. — Київ — Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. — С. 304-309.
7. Пістун І. П. Безпека життєдіяльності: навч. посіб. / І. П. Пістун. — Суми: Вид-во «Університетська книга», 1999. — 301 с.
8. Яким Р. С. Безпека життєдіяльності людини: навч. посіб. / Р. С. Яким. — Львів: Вид-во «Бескид Біг», 2005. — 304 с.
9. Kissin V. Social aspect of alcoholism / V. Kissin, H. Begleiter. — New York, London: Plenum press, 1976. — 643 p.

У статті обговорюється проблема розкриття змісту механізму формування алкогольної залежності як поширеного виду соціальної небезпеки в навчальній дисципліні «Безпека життєдіяльності». Розглянуто підходи до виділення змістових ліній навчального матеріалу, які зменшать його рівень трудності для студентів. Розкрито механізм утворення сп'яніння без алкогольного динамічного стереотипу і з ним. Запропоновано структурно-логічну схему міждисциплінарних зв'язків та ключових понять для розкриття механізму формування алкогольної залежності як виду соціальної небезпеки.

Ключові слова: первинна алкогольна установка, вторинна алкогольна установка, групові норми, ейфорія, динамічний алкогольний стереотип поведінки.

В статье обговариваются проблемы раскрытия содержания механизма формирования алкогольной зависимости как распространенного вида социальной опасности в учебной дисциплине «Безопасность жизнедеятельности». Рассмотрены подходы к выделению содержательных линий учебного материала, которые уменьшат его уровень трудности для студентов. Раскрыто механизм образования опьянения без алкогольного динамического стереотипа и с ним. Предложено структурно-логическую схему междисциплинарных связей и ключевых понятий для раскрытия механизма формирования алкогольной зависимости как вида социальной опасности.

Ключевые слова: первичная алкогольная установка, вторичная алкогольная установка, групповые нормы, эйфория, алкогольный динамический стереотип поведения.

In the article the problem of opening of maintenance of mechanism of forming of alcoholic dependence comes into question as a widespread type of social danger in educational discipline «Safety of vital functions». Going is considered near the selection of semantic lines of educational material, which will decrease his level of difficulty for students. The mechanism of formation of intoxication is exposed without an alcoholic dynamic stereotype and with him. It is offered structurally logical chart of mizhdisciplinarnikh connections and key concepts for opening of mechanism of forming of alcoholic dependence as type of social danger.

Keywords: *primary alcoholic setting, second alcoholic setting, group norms, euphoria, dynamic alcoholic stereotype of conduct.*